

The axiological analysis of symbolism in kazakh costume

M.Zhanguzhinova¹, A. Erbol¹, A.Zhumanazarova², E.Rysymbetov³, D.Esenalieva³

¹ T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,

² Almaty Technological University (Almaty, Kazakhstan),

³ Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Turkestan, Kazakhstan)

Abstract

The actuality of the theme of the article is driven by the need for an axiological analysis of the symbolism in the Kazakh costume with the tools of ethno-pedagogy, analytical psychology (the theory of archetypes), composition and costume design. The purpose of the research is the interpretation of national spiritual values in the Kazakh costume based on an axiological analysis of the symbols of Kazakh culture. Research methods – art criticism, pedagogical, cultural, epistemological, axiological, hermeneutic, analytical psychology, semantic, scenographic, design and artistic. Research tools – the theory and methods of teaching the Kazakh costume’ composition, interdisciplinarity in the field of costume design’ theory and practice. The results of the survey are the interpretation of national spiritual values and the theoretical substantiation of the scientific and pedagogical aspects of the methodology for teaching the composition of the Kazakh costume. The modernization of the methodology of teaching the composition of the Kazakh costume is possible on the base of theoretical and methodological research. The conclusion was to take into account the paradigms of the State programs: the Concept for the development of creative industries 2021-2025, the Law “On the protection and use of objects of historical and cultural heritage, 2019”.

Keywords: Kazakh costume, design, stage costume, symbols, ornament.

Поступила в редакцию 28.05.2022

МРНТИ 17.71.07

DOI 10.51889/8001.2022.16030

Г.Т. ТЛЕУБЕРДИНА^{1}, М.БАТЫР¹*

¹Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті (Көкшетау, Қазақстан)
guldentleuberdina@inbox.ru^{}, batyrmoldir6@gmail.com*

**ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДА ТАРИХИ ЖЫРЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ
(«ҚАБАНБАЙ БАТЫР» тарихи жыры негізінде)**

Аңдатпа

Мақалада авторлар тарихи жырлардың зерттелуі мен танымдық сипатын сараптап, зерттей отырып, жоғары оқу орындарында «Қабанбай батыр» тарихи жырының оқыту әдістеріне тоқталады. Авторлар халықтың арман-мұраты мен бейбіт өмірге құштарлығын бейнелеген жырды студенттерді терең түсінуіне негіз болатын методикалық әдіс-тәсілдер мен технологияларды саралап, сын тұрғысынан ойлау элементтерінің маңыздылығын аша түседі. Өнегелі жырдың өмірде болған айқын оқиғалар негізінде жазылғанын ескеріп, функционалды сауаттылық негізінде тұлғалы тарихи кейіпкерлер екенін жаңашылтың бағытта, ғылыми тұрғыда саралайды. Тарихи жырлардың заманалар салған көшпен дара туып, әртүрлі оқиғалардың мазмұнын жырлаған туындылар екенін ескеріп, өлеңдік сөз өрнегі мен көркемдік ерекшелігіне талдау жасайды. Әдебиет зерттеушілерінің пікірлерін зерттей отырып, фольклорлық мұра ретіндегі тарихи жырдың қоғам өміріндегі маңызына көзқарасын білдіреді.

Түйін сөздер: жыр, жанр, ел қорғау, батырлықтың символы, тұлпар, тұтастық, халықтық сипат, көрнекті поэзия өкілдері, елдік мұраттар.

Кіріспе. Адам жанының тазалығы мен ойынан шыққан шебер туындылардың ішінде өлең өнері саналатын мызғымас берік туындылар тарихи жырларда өзінше даралық пен ерекшелік бар. Даналық пен еркіндікке құрылған қазақы қара өлең ел жадында заманалар бойы еліміздің тектілігі мен батырлығын паш етіп, ұрпақтан ұрпақ таралып келеді. Ең ұлы көркемдік ең ұғымды, ең қонымды көркемдік сөз тазалығы, жырдағы тағылымды сөз қолданыстары тарихи жырларда көп кездеседі. Жоғары оқу орындарында тарихи жырлардың берілу сипатын көбінесе ХҮІІІ-ХІХ ғасыр әдебиетін оқығанда көреміз. ЖОО-да болашақ ұстаздарды педагогикалық түрлі әдіс-тәсілдер арқылы даярлау, сын тұрғысынан ойлау элементтерін қосу, жаңартылған білім беру мазмұнында тарихи жырлардың қолданысын ескере отырып оқыту назарға алыну керек. Бүгінгі таңда жоғары оқу орындарында тәжірибеге бағытталған ғылыми тұрғыда зерттелетін жобалық әдістер кең қолданыс тапқан. Өзгермелі әлемнің білім көкжиегінде иық теңестіре алатын деңгейге жету үшін ЖОО-да әдебиетті оқыту кезінде қолданылып жүрген оқыту технологияларының басты ерекшелігі, алдына қойған мақсаты – шығарманы көркемдік ерекшелігін аша білу, жырларда кездесетін кейіпкер бейнесін талдай білу, сондықтан университет қабырғасында білім алатын кез келген филолог маман тарихи жырды әдістемелік тұрғыда талдайтын деңгейде білімді болу керек. Осы мақсатта тарихи жырдағы айшықты ерекшелікті талдап өтсем:

Әдебиеттанушылардың пікірін ескерсек, ХҮІІІ ғасыр қазақ поэзиясының кең өріс алып, кемелденген көркем кезеңі. Бұл кездегі поэзия өкілдерінің көтерген тақырыбы ел қорғау, батырлық пен қайсарлықты биік дәрежеде суреттеу көрініс тапқан. Әдебиеттегі кейіпкерлердің суреттелуі мен айшықты бейнелеу тәсілдер ұлттық мінезді ашатын тамаша көрсеткіш екені сөзсіз.

Тарихи жырлар қоғамдық күресте, тәрбие жүйесінде қазақ қоғамының рухани тірегіне айналып, белгілі бір дәрежеде

ұлттық мінезді сақтауда келесі ұрпаққа жеткізудің ерекше әдіс саналған. Ұлтының азаттығы үшін жаны қиған батырларды насихаттайтын мұндай тарихи жырлар ауыздан-ауызға тарап, халқының қазынасын рухани байлыққа толтырып келеді.

Ғылыми зерттеудің нысанына еліміздің елі мен егемендігі үшін күрескен ұлт тұлғаларының ерлігін насихаттаған “Қисса ер Қабанбай” тарихи жырлары алғаш рет айналып отыр. Ғылыми тұрғыда зерттелмеген, тың тақыры тың көркемдік мәнін жете түсініп, қомақты зерттеу – әдебиеттану, фольклор ғылымының басты мәселесі мен өзегіне айналып отыр. Жұмыстың маңызы да осы сұраныстан туғандығын көреміз.

Ғылыми зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – ұзақ уақыт зерттелмей келе жатқан Қабанбай батыр еңлігіне байланысты туған тарихи жырдың шығу, қалыптасу кезеңі мен белгілі бір тарихи шындықпен байланысқан тағылымды ой толғамдарды беру, талдау, жаңғырту.

Негізгі бөлім. Тарихи жырлар қоғамдық күресте, халықтың өзі шығарған халықпен бірге кемелденіп, шындықты шырылдатып айтуда сапалы, ерекше өзгерістерге ұшырап, қанатын жая түскендей. Тарихи өлеңдердегі бұл ерекшелікті біз батырлық және тарихи дастандардан анық байқаймыз. ЖОО студенттердің ғылыми тұрғыда ізденіп, ой пікірі мен көзқарастарын қалыптастыруға бағытталған оқытудың сын тұрғысынан ойлау технологиясы кең таралған. Бұл технологияның ерекшелігі кез келген тақырып аясында мәселенің әр түрлі қырынан қарай отырып, бұл тақырып туралы «бұрын не білемін? Жаңаша қандай ақпарат алдым?» деген сыни сұрақтарға жауап беруі тиіс. Жалпы кез келген білім алушы студент өз елінің азаматы, жасы ретінде кез келген мәселеген сыни көзқараспен пікір білдіруге қалыптасу керек. Осындай әдістемелік, сыни құзіреттілікті қалыптастыруда тақырыптың ерекшелігіне байланысты түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалануға болады. Әдебиетші зерттеуші, лингвист, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынов өз бетінше ізденіс туралы тамаша ойларын

жеткізеді. Әдебиет сабағындағы ең басты құндылық студенттердің көркем шығарманы қабылдай білуі, сезінуі, түрлі образға енген кейіпкер бейнесін ашып, теңеулер мен көркемдегіш құралдарды дәл таба білу де интеллектуалдық күзiреттiлiкке жатады. Студенттердiң тарихи жырлар туралы алғаш кең көлемде тексерулер жасап, жанрлық сипатына қатысты пікір айтқан әдебиет зерттеушілерінің айрықша назар аударарлық тұжырымдарына сүйене отырып, пікір білдіруі де маңызды, мәселен мынадай ғылыми тұжырымдар, студенттердің көз-қарас қалыптасуына әсер етеді: «Біздіңше, көлемді тарихи жырлар өзінің мазмұны жағынан да, суреттеу оқиға құру жағынан да бұрынғы батырлық жырларға жақын да, ал тарихи қысқа өлеңдер қазақтың ескілікті лирикалық өлеңдері тектес, – деп жазады [2, Б.78]. Бұл пікірді ескерер болсақ, онда тарихи жырлардың шығу тегі Қазақ хандығы тұсындағы, тіпті, Абылай заманындағы тағылымды кездерден бастау алса керек. Тарихи жырлар туралы Мұхтар Әуезов: «... Бізде бұл күнге шейін барлық тарихи өлең жиналып болған жоқ», – дей келе: «Нағыз тарих өлеңдерінің басталған кезі Абылай заманынан бері қарай деп санасақ, қазірде Абылайдың өз жорығын баяндаған өлеңдер, онан соң Сырым қозғалысын айтатын өлеңдер біздің қолымызға тиген жоқ» деп пікір білдіреді. Осы орайда, тарихи өлеңдер табиғатына айрықша үңіліп, түйінді тұжырым жасаған академик А.С.Қасқабасовтың пікірі де орынды айтылған: «Тарихи жырлар қоғам өмірінің әр кезеңінде туып отырады, яғни бұл – оперативтік жанр. Сондықтан тарихи өлең өте ескі жанрлардың бірі. Мәселен бүкіл түркі халықтардың тарихи өлеңдерінің ең көне үлгісі Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк т.б туралы Орхон-Енисей маңынан табылған шығармалар деуге болады» деуінің өзінің себеп-салдары барлығы даусыз. Алайда, ерте дәуірлердің кезеңінен мұқият жинақталмай, терең тексерулер жүрмегендіктен, тарихи шығу тегін айқындау, шын мәнінде өте ерте замандардан қалыптасқанын толық түсіндіру де оңай іс емес.

Тарихи өлеңдердің маңызы мен мәні туралы зерттеген ғалымдар саусақпен санарлық. Бүгінгі күнге тарихи жырлар туралы зерттеулер аз. Ғылыми зерттеу барысында бұл салаға саналы түрде зерттеу жұмысына тереңдеу қажеттігін түсіндім. Басты мақсат – тарихи өлең болмыс-бітімін тануға бағытталады.

Тарихи жырлардың жанрын анықтаудың көптеген қиындықтары барлығын орыс фольклортанушыларынан В.Я. Пропп былайша ескерткен: «...Егер жанр дегенді поэзияның азды-көпті тұтастығы белгісімен анықтайтын болсақ, тарихи өлеңдерді жанр есебінде мүлдем топтастыра алмаймыз, дегенмен, тарихи өлеңдер жанр есебінде болмаса да тарихи мазмұнға құрылуы жағынан ортақ, бырақ әр түрлі дәуірлерде пайда болып, әр түрлі формада тараған әр түрлі жанрлардың қосындысы есебінде – бар нәрсе», – дейді. Өзінің Б.Н. Путиловтың тарихи өлеңдерге қатысты зертеуіне байланысты мақаласында да бұны ерекшелік түскен. Сөзсіз үлкен ізденіс, терең толғаныстың қажеттігі осыдан туындайды. бұл мәселеде қазақ тарихи жырларын тексеріп, мазмұнды зерттеулер жазған Б.С. Рахимовтың тарихи өлеңдерге қатысты тұжырымдары бізге жолбасшы бола алатындай. Ол былай дейді: «...Белгілі оқиғаға қатысты бірнеше өлеңдер өз болмысымен оқшауланып, тақырыптық жағынан да, мазмұн мен формасы тұрғысынан тұтастана түседі. Тарихи өлеңнің жылдам кең таралып тууы, халық поэзиясындағы бата, сәлемдесу, естірту, жоқтау секілді өлеңдермен ұйқас, үндес. Сол сәтте, бір мезетте шыққан өлеңдердің есте қалу, таралуы біркелкі емес. тауып айтылған, тамаша дүниелер ғана естушінің талғамына ерекше әсер етіп, ұмытпастай жатталып қалып қояды. Уақыт өте келе, оған түрлі өзгерістер мольнан сіңісіп, тек айтар ойдың негізі сол қалпында қалуы да мүмкін», – деп, бірнеше тарихи өлеңдердің көп нұсқалы болып кетулерінің себеп-салдарын түсіндіреді. Тарихи өлеңдерге қатысты пікірлердің арқауы, ерте кезендерден пайда болып, қалыптасқан түр дегенді түйіндейді. Олай

болса, оның шығу тегіне мән беру үшін тарихи дәуірлерге жүгінуге тура келеді. Фольклортану ғылымында рух шақыру, рухтандыру өлеңдерінің бастауы – аруақ культіне байланыстыра қарау бар. Ондай ғылыми концепцияны ерекшеленгендердің бірі – Е.Д. Тұрсынов болатын. Өзінің бұл ғылыми пайымдауының негізін фольклор үлгілерінің халық арасына таралу есіне байланысты зерделеуші И.Н. Голенищев-Кутузовтан бастап, тарихи-археологиялық зерттеулер қалдырған Ә.Марғұлан, К.Ақышев және көне дәуір деректерін жеткізуші Л.Н. Гумилевтер еңбектеріне сүйенуге болады. Тарихи өлеңдердің көбісінде қазақ хандығы кезеңіндегі егемендік жолдағы алға ұмтылу, сыртқы жаудың әділетсіз соғыстарынан туындаған қайшылыққа толы іс-әрекеттер себепші болады.

Тарихи жырлардың әр кезеңде туып бастан кешкен түрлі оқиғалардың дерегін берерлік туындылар екендігі мәлім. Өлеңде оқиғалар қандай уақыттың еншісіне байланысты туғандығын көбінесе көркемдік сөз саптаулардан көреміз. Тарихи жырлардан антоним, синоним, көркемдік айшыққа толы сөз тіркесін теріп айта беруге болады.

Ел басындағы «ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» кезеңі қазақ халқының ХҮІІІ ғасырдағы Жоңғарға қарсы азаттық соғысы қаншама тарихи жырларды туғызды. Халықтың есінде сақталып жеткен бұл эпостарда тарихи шындық көрініс табады.

“Қабанбай батыр” жырының жиналуы мен зерттелуі туралы ғалым С.Қасқабасов: “...Қабанбай туралы шығармалар батырлық эпосқа толық айналып үлгермеген, бірақ оның поэтикасын бойына сіңірген тарихи жырлар” екендігін айтады және сол жылдардағы шағын өлең, аңыз-әңгіме түрінде айтылғандығын, тарихи жырлардың кейін пайда болғанын да дәлелді түрде өз зерттеулерінде айтып өткен.

“Қабанбай батыр” жыры туралы зерттеу жазған ғалымның бірі Болатжан Абылқасымов болды [1, ББ.91-115]. “Қабанбай батыр” жырының ХХ ғасырдың бастапқы кезеңдерінде Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Әлкей Марғұлан,

Қажым Жұмалиев секілді зерттеуші ғалымдар ізденісте болды, зерттеу жұмысын жазды. Бұл жырдың әртүрлі нұсқаларының жиналуы мен топтастырылуы туралы көзқарастарын білдіреді. Тарихи жырдың қолжазба он үш нұсқасының жыршылары туралы айта келіп, тарихи шындыққа жанасатын тұстарымен салыстырады.

«Қабанбай батыр» жырын зерттеу нысаны еткен ғалым А.Ғабдуллина “Қабанбай батыр туралы тарихи жырлар мен аңыздар” деген ғылыми зерттеу еңбегінде Қабанбай батыр жайындағы аңыз әпсана мен жырларды жіті зерттеп, олардың тарихи шындыққа жанасатын тұстарын салыстырады. Қабанбай бабамыз (шын аты Ерасыл) найман ішінде Қаракерейден шыққандықтан Қаракерей Қабанбай атанған. Қабанбай атамыз халқының болашағын ойлап, келер ұрпақтың қамын жеген абыз. Абылай хан Қабанбай батырды саясатта да, ел бірлігін септеп, дұшпанның тамырын басуда да, соғыс ісінде де, тіпті мемлекет пен мемлекет арасындағы сауда қарым-қатынасын қалпына келтіріп, жер дауын түбегейлі шешуде де оның беделі мен айтарын кеңінен толғайтын, мәслихаттасып теңіздей толқытып, шешен тіл, парасатты ақыл ойына арқа сүйеген. Көргені көп, аса тәжірибелі, сұңғыла адамның замана мінезін, сарынын, пиғылын жіті сезініп, ертеңгінің есебін түгендеп, болашақтың қас қабағын жорыған.

Халқымыздың Жоңғар шапқыншылығына қарсы жүргізген шайқастарда өзінің қанаттас тұлпары Қубас атымен ұрыстар мен шайқастарда бірнеше рет жеңіске жеткен. Еліміздің біршама аймақтарында Қабанбай батыр жорықтарынан сыр шертетін көптеген тарихи жырлар мен аңыздар ел аузында сақталған. Орталық Қазақстан Сарыарқа, Алматы-Алатау, атақты Ұлытау, Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде, Қытайдың қазақтар қоныстанған аймағында Қабанбай атамыздың есімі жарқын естіледі сондықтан Қабанбай батырдың батырлық даңқы ғасырлардан жетіп, тарихи жәдігерге айналды.

Әдістері мен оны ұйымдастыру. Зерттеу барысында әдебиеттанушы ғалым-

дары мен зерттеушілері Мұхтар Әуезов, Қажым Жұмалиев, Абылқасымов Б, Рымғали Нұрғалиев, Зейнолла Қабдолов, Серік Қирабаев, С.Қасқабасов, Т. Мекебаев, П.Бисенбаев т.б. ғалымдардың еңбектері теориялық-методологиялық негіз ретінде пайдаланылды.

Жырларға талдау жасау барысында кешенді, тарихи-салыстырмалы және көркемдік ерекшелігіне байланысты әдеби-теориялық әдістер қолданылды.

Тарихи жырды талдамас бұрын Қабанбай бабамыздың ерліктеріне арналған ел аузынан жазып алынған жырлардың өте көп нұсқалары бар екендігін айтып өтуге болады. Батыр туралы жыршы Түсіпхан Мағзиев жырлаған «Қабанбай батыр қиссасы», халық ақыны Қыдырмолда Әділбеков жырлаған «Қабанбай батыр туралы жыр», халық ақыны Ержан Ахметов жырлаған «Ер Қабанбай», Мәули Сағымбаев жырлаған «Қаракерей Қабанбай батыр», жазушы Зейнолла Сәнік жариялаған «Қисса ер Қабанбай» нұсқалары бар. Жыр кейіпкері батырды таныстыру бөлімінде жол ұқсастықтары сәйкес келетін жақтары байқалса да, шумақ ұйқастығы сирек кездесетінін көруге болады.

Нәтижелер. Адам баласы дүниені ғылым арқылы танып біледі. Табиғат пен адам құбылыстарының заңынан ашатын ғылыми дәйек, теория екені сөзсіз. Жоғары оқу орындарында көркемдік тәсіл, дәстүр сабақтастығын жеткізгенде, тарихи фактілер мен дәйектерге сүйеніп, анализ және интерпретация тәсілімен шығарманың құндылығы ашылса, әдебиетті оқу әдіс-темесінің іргелі тәсіліне айналары сөзсіз. Тарихи жырдың өн бойын талдау барысында, шығармадағы оқиғаларды әдістемедегі сатылай кешенді талдау тәсілі арқылы жоспарлап, тізбектей түсіндіруге болады. Мысалы, тарихи жырдағы қақтығыстар үш негізгі келіспеушілік төңірегінде шоғырланады: бірінші: Қабанбайдың біресе қырғыз батыры, бірде қалмақ жауынгерімен; екіншісі: Қабанбай мен туғаны Дәулетбайдың араздығы; үшінші: Қабанбайдың қақтығыстары. Барлық нұсқаларда осы шабуыл туралы тұтастықтың

сақталғандығын көреміз. Қабанбай баба туралы тарихи жырлардың негізгі ойы, алар діндегі – жоңғар шабуылдарына қарсы күрес, қырғыздардың қазақ даласына оқтын-оқтын жасаған қарсылықтарына тойтарыс, ел басына қауіп төнгенде қазақтың батырларының бір тудың астына жиналуы, халық ынтымағын ойлаған ғұлама абыз Бұқар жыраудың көрегендігі жырда суреттеледі. Қабанбай батыр туралы жырлардың сыртқа жауға шайқаста бүкілхалықтық күрестің бір уақытта бірлікпен маңыз берілгендігін көреміз.

Ел басына күн туғанда Қабанбай батырдың қолбасшылығымен бір ту астына жиналған қазақ батырларын көреміз. Жырдағы басты ерекшелік және тарихи шындық қазақ руларының аталуы, жер су атауларының бүгінгі қолданысымызбен үндесетіндігін байқаймыз. Тарихи жырдың басы әдеттегідей үш жүзге ұран болған Қабанбайдың атақ даңқын паш ету және қырғыз арасындағы қырғынмен басталады. Қабанбай батырдың азулы інісін қырғыз шауып өлтірген соң, қайғылы батырдың еңсесін көтеруге Абылай хан, Қанжығалы Бөгенбай, Керей ер Жәнібек, жәдік Жантай, көкжарлыдан Көкжал Барақ, Мұрынбай би, Бердіқожа, Шүрек батыр, ер Қосай, Тоғай, ер Дәулетбай келеді және Алтайдан Тарбағатайға дейінгі ел батырларының есімдері аталады. Жырдағы сөз қолданыстары, Қабанбай батырдың ерлік жорықтары, бір айда Ат тауына әзер жеткен жорықтары шығармада көркем баяндалады. Үйірден Кубас атты ұстап мінуі, шайқастарда сенімді серігі болған тұлпардың өзіндік ерекшелігі де жырда көрініс тапқан. Ел аузында: «Қаракерей Қабанбай батырға серік болған аруақты тұлпары Кубастың орны ерекше. Шешуші шайқастардың шебін бұзып жүрген Қабан батырға, өзіне сай тұлпар керек болғаны даусыз. Жылқышы алып келгенде тұлпарды көрген ел таңдай қағып, таңырқасыпты. Биіктігі нардай, кеуделі, кесек жылқыны Қабанбай бірден ұнатыпты. Атының өзі Кубас деп қойылуы да тегін емес, басында бір ет болмаған» деген деректер бар[7, Б.2].

Шағалақ мінді Қубасты,

Қубастай жылқы тумас-ты – деп, батыр бабамыздың жан серігіне айналған Қубас атпен талай жорықтар жасалып, жекпе-жек шайқастар өткізіп, ел үшін елеулі соғыстарға қатысқан. Тұран дала төсінде Қабанбайды көтеріп, жеңіс туының желбіреуіне септігін тигізген Қубас аттың да еңбегі ерен екендігін жырдан анық аңғарамыз.

Жырда Қабанбай батырдың қырғыздарды жеңуі, әкесін жоқтаған қыздың басына сауға беретін азаматтық істері де қара өлең ұйқасымен желдірмелетіп баяндалады. Ақбас тайлақты жетелеп елге қайтатын батырдың тайлағын айшықты көркемдегіш құрал теңеумен суреттеген:

Басы бар ақ тайлақтың жылқы астаудай,
 Көзі бар таудан аққан тас бастаудай [3, Б.178].

Қабанбай туысы Дәулетбаймен араздығы да жыр да суреттеледі. Осы жанжалдан кейін батыр науқастанып қалады, өршіл рухты батырдың жағдайын сұрап Абылай ханның өзі келеді:

«Қабанбай науқас болды» дегенді естіп,
 Келіпті көңілін сұрай хан Абылай [3, Б.180].

Халықпен бірге кемелденген Қабанбай батырдың сом тұлғасын Абылай арқылы тамаша аша білген, тіпті тарихи шежіреге толы өнегеге толы Бұқар жыраудың ер Қабанбайдың халін білуге келгенінен тарихи жырдың салмақтылығын, халықтық сипатын анық аңғаруға болады:

Сексеннің сегізінде Бұқар келді,
 Көңілін Қабанбайдың сұрай келді.
 Болса да жасы жеткен үлкен адам,
 Солқылдап жас баладай жылай келді [3, Б.180].

Көмекей әулие атанған Бұқар жырау бабамыздың елді, екі ағайындыны бітістірмек ниетін кестелі сөз оралымдары арқылы тарихи жырдың шырайын кіргізеді:

Айналайын Қабанбай,
 Жау келгенде жарағым,
 Белдеудегі пырағым.
 Мың жылқыны суарған

Төскейден аққан бұлағым [3, Б.181]. – деп екпіндете, құйқылжыта, наздана жырлап отырып, енді бірде:

Айналайын Қабанбай,
 Қара мойын лағың?!

Айналайын Қабанбай,
 Ағайынды адамның

Өкпесі бар, кегі жоқ [3, Б.181]. деп, туыстар арасындағы алауыздықты қойып, бітістіріп, өзінің кесімін айтады. Қабанбай бабамыздың көрегендігі мен білімдарлығы тағы осы жерде ашыла түседі. Туысына айттырған келініне сәлем айтындар, деп Шағалақ пен Дәулетбайды жібереді. Шағалақтың астында Ер Қабанбайдың Қубас аты арқылы, батырдың науқас екендігін Қабанбайдың келініне Дәулетбай былай жеткізеді:

Тас қорғаның бар еді,
 Босағасы құлады.

Қос бәйтерек бар еді,
 Біреуі оның сұлады [3, Б.183].

Бұл оқиғадан кейін біршама оқиғалар қаз қатар тізіліп жырланып, келінің Қабанбай батырға баруы, ел ішіне қайта жау шабуы тізбектеліп көз алдымызда өтеді. Қабанбай бабамыздың кесек тұлғасы, батырлық бейнесі науқастанып жатса да Құдайдан медет тілеп, жорыққа аттанады. Ерлік пен батырлықты сомдаған мына жолдар жырдың көркемдігі мен шырайын аша түседі:

Құдай оған дем салды,
 Қубас атқа ер салды.

Осы кезде Қабекең

Батыр боп қайта туады – деп суреттейді [3, Б.190].

Батырлар жырындағы суреттелетін тұлпарлар батырға қорған, жан серігі бола отырып, жүйрік ат ер азаматтың жан серігі, ақылшысы, қорғаны, қанаты болып суреттеледі, тарихи жырларда ақылшы дәрежесіне дейін көтеріп, қасиетін ұлықтай түсетінін аңғарамыз.

Осы үлгі XIX ғасырдағы тарихи жырларда да кездесетіндігін байқаймыз. Бұл жырдағы басты ерекшелік те Қабанбай батырдың жан серігі Қубас атымен серттескен әсерлі тұстарымен көрініс табады. Алпамыстың-Байшұбары, Ер Тарғынның – Тарланы, Қамбар батырдың – Қара қасқасы сияқты, Қубас аттың да ақылдылығы, есті жануар екендігін көруге болады. Қубас ат пен батырдың батырлық жолдағы серттесуі былайша суреттеледі:

Мен келдім жетпіс сегізге,
Сен келдің отыз сегізге.
Сенен басқа ат мінсем,
Мінгендей болдым өгізге [3, Б.191].

Көне тарихтың куәгері жылқының адам мен қоғам өміріндегі қызметі әр түрлі. Батырдың астына мінген тұлпары жаудан қорғаушы, құтқарушы, көмекшісі бола білген. Жырдың өне бойынан халқымызға тән барлық ерекшеліктер, батырлық үлгіні көреміз.

Қорытынды. Тарихи жырлар қоғаммен бірге дамып, тұтастықта бірге дамып, өмірдің алуан кезеңдерінде қазақтың рухани тірегі мен тілегіне айналып, өз дәрежесінде тарихи материалды сақтауға ықпал етті, келесі ұрпаққа жеткізудің бұлжымас негізі бола білді.

Сол уақытта өмір сүрген қазақ хандары мен батыр, билерінің өмірі халықты сүюдің, оның жоғын жоқтап, мұнын мұндаудың тамаша үлгілері екендігін көреміз, себебі осы тарихи жырлардың ауыздан ауызға жеткен көркемдік ерекшелігінің арқасында дәуірлер үндесіп Қабанбай бабамыз туралы Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз» шығармасы да туған. Бұл туралы азулы пікірді заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов: «Тарих өлеңдері пәлен жыл мен пәлен жылдың арасында болған тарихи тұтас бір дәуірдің жыры» дей келе, оның сөзі мен суреттер шындығы көбінесе даусыз» десе, белгілі зерттеуші Т.Сыдықов: «... Тарихтың белгілі бір кезеңін, ірі оқиғаны шығармасына объекті етіп алған қаламгер, оны суреттеп

бейнелеуде бардан жоқ жасамайды, әдептен озып, шындықтың шырайына нұқсан келтірмейді, ол әрі тарихшы, керек десеңіз, мемлекет қайраткері міндеттерін бір басына тілеп алған тұлғаға айналады», деп жазады [15, Б.31].

Жыршылар Қабанбай батырдың қалмақпен соғысын асқақтатып, екпіндете жырлайды. Негізі осы ХҮІІІ ғасырлардағы жырлардың шығуына себеп сол кездегі тарихи оқиға, саяси әлеуметтік жағдайлар. Авторлар ауыздан ауызға мұра боп жеткен тарихи жырларда Абылай дәуірін, шапқыншылықтар мен жоңғардың әділетсіз істерін баяндай отырып, оларға қарсылық көрсеткен, жырларымен батырларды жебеп отырған би шешендерді тамаша дәріптей білген. Халқына еңбегі сіңген, ұлттық рухымызды ұлықтап, асқақтата көтеруге үлесін қосқан ата бабаларымыздың есімі мен ісі тарихи жырларда мәңгі жырланады. Тарихи жыр – біздің фольклорлық мұрамыз. Фольклорлық мұра әдебиеттің дамуына, оның көркемдік кестелерінің айшықтала түсуіне ықпал жасайды. Тарихи жырлардағы басты тарихи шындық шығармада баяндалған тарихи оқиғалар бертіңгі дәуірде өткен, оларды жырлаған Бұқар, Үмбетей, Ақтамберді жыраулар сол оқиғаларды көзбен көрген тірі аңыздар. Тарихи шығармаларда ғасырлар бойы қалыптасқан бата беру, салт-дәстүрлерді және халық психологиясын, тарихи тұлғалардың бейнесін терең ашқан ұлттық рух сезіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

[1] Абылқасымов Б. Қаракерей Қабанбай батыр//Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1979. – 312 б. h[2] Ануарбекова Г.Ж., Бидайбеков Е.Ы., Ношанова Н.Т. Ұлттық ерекшелік ұғымы және оның мәні. //Педагогика және психология. – 2020. – №3. – Б.243-249 [Электронды ресурс]: <https://journal.pedpsy.kaznu.kz/index.php/ped/article/view/111/196> (қаралған күні: 26.05.2022).

[3] Ахметжанова Ж.Б. 1916 жылғы тарихи өлең-жырлар//Рухани мұра ұлағаты. – Қарағанды: Print, 2019. – Б.52-58.

[4] Еңсенов Қ. Қабанбай – қолбасшы, батыр және мемлекет қайраткері //Мемлекет тарихи институты. 27.11.2019. – Нұр-Сұлтан [Электронды ресурс]: https://history-state.kz/?ELEMENT_ID=1350 (қаралған күні: 27.05.2022).

[5] Тұрсынов Е. Тарихи жырлар мен өлеңдердің шығу төркіні //Білім мен тарих қоймасы [Электронды ресурс]: <http://qamba.codeo.kz/site/book/online/etursynv-tarihi-zhyrlar-men-olengderding-shyghw-torkini/content/toc.ncx/> (қаралған күні: 01.06.2022).

[6] Рахымов Б.С., Дәулетбаева Ш.С. «Қабанбай батыр» жырының көркемдік мәселелері //Қарағанды

университетінің хабаршысы [Электронды ресурс]: <https://articlekz.com/kk/article/16386> (қаралған күні: 01.06.2022).

[7] Дүйсенбаев А., Базарғалиев Ф., Коянғалиев Қ., Сулейменова Г., Байдалиев Д. Қазақ халқының этномәдени мұраларындағы патриоттық тәрбие // Педагогика және психология. – 2021. – №4 (49). – Б.238-244 [Электронды ресурс]: <https://journal.pedpsy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/384/611> (қаралған күні: 25.05.2022).

[8] Дүйсенбаев А. Түркі халықтарының этнопедагогикасы. – Түркия-Мерсин, 2020. – 160 б.

[9] Бабажанова М.Б., Ермекова А.Е. Толғаулардың көркемдік сипаты // Рухани мұра ұлағаты. – Қарағанды: Print, 2019. – Б.176-181.

[10] Мырзақан Ж. Қабанбай туралы // Шалғын, 1981. – №2. – 128 б.

[11] Тұрсынов Е. Қазақтың тарихи жырлары мен өлеңдері // Адырна [Электронды ресурс]: <https://adyrna.kz/post/6481> (қаралған күні: 01.06.2022).

[12] Балтымова М.Р. Әдебиеттегі батырлар бейнесі – ұлттық тәрбие қайнары. ҚазҰ хабаршысы. Филология сериясы. – 2017. – №2(166). – Б.298-309. file:///C:/Users/%D0%BF%D0%BA/Downloads/2303-1-4444-1-10-20181126.pdf (қаралған күні: 25.05.2022).

[13] Рахымов Б.С. Ұлы даладағы өнер мен мәдениет майталмандары // Рухани мұра ұлағаты. – Қарағанды: Print, 2019. – Б.3-5.

[14] Айтбаева Б.М., Абдрахманова Г.Х. Эпикалық уақыт дәстүрі // Рухани мұра ұлағаты. – Қарағанды: Print, 2019. – Б.66-71.

[15] Қармаңдаев Қ. Қабанбай батырдың ерлігі, әскери өнері және соғыс тәсілі // Алаш үні [электронды ресурс]: https://alashainasy.kz/kazak_tarihy/kabanbay-batyirdyyn-erlg-askeri-oner-jane-sogyis-tasl-74114/ (қаралған күні: 01.06.2022).

References:

[1] Abylqasymov B. Qarakerei Qabanbai batyr // Qazaq tarihi jyrlarynyñ мәseleleri. – Almaty: Ğylym, 1979. – 312 б.

[2] Anuarbekova G.J., Bidaibekov E.Y., Noşanova N.T. Ұлттық ерекшелік үғымы және оның мәні // Pedagogika және psihologia. – 2020. – №3. В.243-249 [Elektronny resurs]: <https://journal.pedpsy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/111/196> (qaralğan küni: 26.05.2022).

[3] Ahmetjanova J.B. 1916 жылғы тарихи өлең-жырлар // Ruhani mūra ұлағаты. – Qarağandy: Print, 2019. – Б.52-58.

[4] Eñsenov Q. Qabanbai – qolbaşsy, batyr және memleket qairatkeri // Memleket tarihi instituty, 27.11.2019. – Nür-sültan [Elektronny resurs]: https://history-state.kz/?ELEMENT_ID=1350 (qaralğan küni: 27.05.2022).

[5] Türsynov E. Tarihi jyrlar men öleñderdiñ шығу төркині // Bılım men tarih qoimasy. [Elektronny resurs]: <http://qamba.codeo.kz/site/book/online/etursynv-tarihi-zhyrlar-men-olengderding-shyghw-torkini/content/toc.ncx/> (qaralğan küni: 01.06.2022).

[6] Rahymov B.S., Däuletbaeva Ş.S. «Qabanbai batyr» jyrynyñ көркемдік мәseleleri // Qarağandy universitetiniñ habarşysy [Elektronny resurs]: <https://articlekz.com/kk/article/16386> (qaralğan küni: 01.06.2022).

[7] Duisenbaev A., Bazargaliev Ğ., Koiangaliev Q., Suleimenova G., Baidaliev D. Qazaq halqynyñ etnomädeni mұralaryndaғы patriottyq tärбие // Pedagogika және psihologia. – 2021. – №4(49). – Б.238-244 [Elektronny resurs]: <https://journal.pedpsy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/384/611> (qaralğan küni: 25.05.2022).

[8] Düisenbaev A. Tүrki halıqtarynyñ etnopedagogikasy. – Tүrkiya.-Mersin, 2020. – 160 б.

[9] Babajanova M.B., Ermekova A.E. Tolğaulardyñ көркемдік сипаты // Ruhani mūra ұлағаты. – Qarağandy: Print, 2019. – Б.176-181.

[10] Myrzaqan J. Qabanbai turaly // Şalğyn, 1981. – №2. – 128б.

[11] Türsynov E. Qazaqtyñ tarihi jyrlary men öleñderi // Adyrna [Elektronny resurs]: <https://adyrna.kz/post/6481> (qaralğan küni: 01.06.2022).

[12] Baltymova M.R. Ädebietteгі batyrlar beinesi – ultiq tärбие qainary. QazŪ habarşysy. Filologia seriasy. – 2017. – №2(166). – Б. 289. file:///C:/Users/%D0%BF%D0%BA/Downloads/2303-1-4444-1-10-20181126.pdf (qaralğan küni: 25.05.2022).

[13] Rahymov B.S. Ūly daladaǵy óner men mádeniet máitalmandary //Ruhani mūra ūlaǵaty. – Qaraǵandy: Print, 2019. – B.3-5.

[14] Aitbaeva B.M., Abdrahmanova G.H. Epikalyq uaqyt dástúri //Ruhani mūra ūlaǵaty. – Qaraǵandy: Print, 2019. – B.66-71.

[15] Qarmańdaev Q. Qabanbai batyrdyń erligi, áskeri óneri jáne soǵys tásilı //Alaş ünı. [Elektronny resurs]: https://alashainasy.kz/kazak_tarihy/kabanbay-batyirdyin-erlg-askeri-oner-jane-sogyis-tasl-74114/ (qaralǵan kúni: 01.06.2022).

**Значение исторических поэм в преподавании языка и литературы
(по мотивам исторической поэмы «Кабанбай батыр»)**

Г.Т. Тлеубердина¹, М.Батыр¹

¹*Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова
(Кокшетау, Казахстан)*

Аннотация

В статье авторы анализируют и изучают учебную и познавательную природу исторической поэмы, акцентируют внимание на методику преподавания исторической поэмы «Кабанбай батыр» в высшей школе. Авторы рассматривают методические приемы и технологии, дающие учащимся глубокое понимание поэм, в которой отражаются мечты и стремления народа к мирной жизни, выявляет важность элементов критического мышления. Учитывая, что нравственная поэма пишется на основе ярких событий жизни, на основе функциональной грамотности, она по-новому, научно анализирует, что это личностные исторические персонажи. Принимая во внимание тот факт, что исторические поэмы создавались кочевниками и воспевали содержание различных событий, анализируется поэтическое выражение и художественные особенности произведения. Изучая взгляды литературоведов, можно выявить важное значение исторической поэмы, как народного наследия в жизни общества.

Ключевые слова: псалмы, жанр, защита страны, символ героизма, тулпар, целостность, национальный характер, выдающиеся представители поэзии, национальные идеалы

**The importance of historical poems in the teaching of language and literature
(based on the historical poem «Kabanbai batyr»)**

M.Batyr¹, G.Tleuberdina¹

¹*Kokshetau State University named after Shokan Valikhanov
(Kokshetau, Kazakhstan)*

Abstract

In the article, the authors analyze and study the educational and cognitive nature of the historical poem, focuses on the methodology of teaching the historical poem “Kabanbai Batyr” in high school. The authors consider methodological techniques and technologies that give students a deep understanding of the poem, which reflects the dreams and aspirations of the people for a peaceful life, reveals the importance of elements of critical thinking. Considering that the moral poem is written on the basis of vivid life events, on the basis of functional literacy, it analyzes in a new way, scientifically, that these are personal historical characters. Taking into account the fact that historical poems were created by nomads and glorified the content of various events, the poetic expression and artistic features of the work are analyzed. Studying the views of literary critics, it is possible to identify the importance of a historical poem as a national heritage in the life of society.

Keywords: song, genre, defense of the country, symbol of heroism, tulpar, integrity, national character, outstanding representatives of poetry, national ideals.

Редакцияға 02.06.2022 қабылданды.